पस्तस्तरादीनां चासंघट्टोत्पत्तेन तेष्वपि भवतः पद्धेषः केन वार्यते ? । अथ तेषां विशेषाऽसंघट्टेऽपि सुखदुःखमोहात्मकत्वेन गुणत्रयात्मकत्वादस्त्येवाद्यात् संघट्ट इत्यभ्यते तर्हि कालस्याप्यसौ न दण्डवारित इति बुद्धिं समाधत्स्व । कालस्य गुणत्रयपरिणामत्वे सावयवत्वमनित्यता च घटादेरिव प्रसज्येतेति चेत् ? निर्गुणनिरवयवकालतत्त्वाभिनिवेशवतो वैशेषिकादेः एतत्त्वयं वज्रप्रहारः शिरसि । वेदवादिनां तु न कापि क्षतिः । कालस्योत्पत्तिसावयवत्वयोः प्रत्यक्षश्रुतावपलभ्यमानत्वात् । तैत्तिरीयस्य खायां नारायणीये कालोत्पत्तिराम्नायते "सर्वे निमेषाजज्ञिरे विद्युतः पुरुषादधि कला मुहूर्ताः काष्ठा अहोरात्राश्च सर्वशः । अर्द्धमासा मासा ऋतवः संवत्सरश्च कल्पन्ताम्" इति तस्यामेव शाखायामारुणकेतुकचयने ब्राह्मणे सावयवत्वं श्रूयते "उक्तोवेदो वासांसि च कलावयवानामितः प्रतीच्येषिति" । इतोऽप्रादनवाकात्प्रतीच्येष्वधस्तनेषु अनवाकेषु कालावयवानामृतूनां ध्यातव्यो वेद उक्तः वस्त्राणि चोक्तानीत्यर्थः । नित्यत्वनिरवयवत्वाभिधायिनो वैशेषिकादिशास्त्रस्य "अमृता देवता" इति वदापेक्षिकनित्यतायामन्तर्भावनमस्य पेतयज्ञराजसादिवत् अंशमर्थयोग्यावयवशून्यतायां च तात्पर्यं वर्णनीयम् ।

"अथ मन्यसे महता तपसा शिवमाराध्य तत्प्रसादात् सकलसर्वतत्त्वपदः कणादमुनिर्वेदतात्पर्यं सम्यग्वेत्तीति वेदस्यैव मन्दमतिप्रतीतादर्थादर्थान्तरं नेतव्यमिति । एवमपि यस्य प्रसादादयं सर्वज्ञतामलभत स एव शिवो मुख्यः सर्वज्ञ इति तन्मतानुसारेण कणादमतस्यैवान्यथानयनमत्यन्तमनुचितम् । शिवो हि शैवेषु आगमेषु षट्त्रिंशत्तत्त्वानि निरूपयन् कालतत्त्वस्योत्पत्तिमङ्गीचकार । निखिलशैवागमसारमार्याभिः संगृह्णानो भोजराजः पुरुषानि पञ्च तत्त्वानि शिवशक्तिसदाशिवेश्वरविद्याख्यानि निर्दिश्येतराणि निर्दिशन्नायुःकार्यत्वोक्तिपूर्वकमेव कालं निरदिक्षत् "पुंसो जगतः कृतये मायातत्त्वं सृजन्ति भवति । कालो नियतिश्च तथा कला च विद्या च रागश्च" इति तानि मायासहितान्येकादश तत्त्वानि सांख्यप्रसिद्धपञ्चविंशतितत्त्वानि चोद्दिश्य विवृणुयाद्विदमाह "नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ । भावि भवद्भूतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः" इति । तद्टीकाकार इत्थं व्याचख्यौ । "अन्येषु कालो नैयायिकादिभिर्नित्योऽव्यापगतः अत आह भाविभवद्भूतमयमिति । भूतादिरूपेण त्रिविधत्वात् अचेतनत्वेनास्यानित्यत्वं सिद्धमिति भावः । केन कार्येणास्य सिद्धिरत आह "कलयति जगदेष कालोऽतः" इति । चिरन्तिपादिप्रत्ययोपाधिद्वारेण कलयत्यात्मिपत्यर्थ" इति । इत्थं प्रत्यक्षश्रुतिसहकृतयौक्तिकैः कणादशास्त्रस्य बाधे सति उत्तरमीमांसागतद्वितीयाध्यायप्रथमाधिकरणन्यायोऽनुगृह्यते तस्य च न्यायस्य संग्राहकौ श्लोकौ "सांख्यस्मृत्यादि सङ्कोचो न वा वेदसम्मये । धर्मे वेदः सावकाशः सङ्कोच्योऽनवकाशया । प्रत्यक्षश्रुतिमूलाभिर्मन्वादिस्मृतिभिः स्मृतिः अमूलाकापिलो बाध्या न सङ्कोचोऽनया ततः" इति । अयमर्थः । ऋग्वेदादिभिरग्निहोत्रादिधर्मो ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं च प्रतिपादाते । सांख्यस्मृत्यादिस्तु प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रतिपादयति तत्र तया स्मृत्या वेदस्य सङ्कोचोऽस्ति न वेति संशये स्मृतेर्जगत्कारणत्वमन्तरेणानवकाशत्वात् प्राबल्यं वेदस्य तु धर्मेऽपि चरितार्थत्वाद्दौर्बल्यम् । ततः स्मृत्यनुसारेण वेदः संकुचित इति पूर्वः पक्षः । प्रत्यक्षश्रुतिभिर्बहुभिरनुगृहीतत्वाद्ब्रह्मणो मन्वादिस्मृतयो ब्रह्मकारणतामाचक्षते सांख्यस्मृतिस्त्वेका मूलहीना चेति दुर्बलत्वात् सैव बाध्या अतो नास्ति वेदस्य सङ्कोच इति सिद्धान्त इति । अथ तार्किकत्वाभिमानप्रगृहीतः सन् परवश एवं ब्रूते भूतादीनामौपाधिकानां कालविशेषाणामेवोत्पत्तिर्न तु निरुपाधिकस्य मुख्यस्य कालस्येति तर्हि अपदिक्षान्वेषणाय प्रवृत्तचिन्तामणिमलभतेत्येवंवादिराजायण प्रोक्तस्याभाव्यकस्य त्वमेव विषयोऽभूः । अतः साधर्म्यं वैधर्म्यज्ञानाय द्रव्यं दीन्यन्विष्यन् परब्रह्मतत्त्वमवागमः। व्यवहारहेतूनां भूतादिकालविशेषाणामाधारः स्वयं व्यापारातीतो नित्यो निरवयवो मुख्योयः कालः स परमात्मैव । तथाच श्वेताश्वतरा आमनन्ति । "यः कालकालो गुणी सर्वविद्यः" इति । आसां नित्यत्वानित्यत्वसावयवत्वचिन्ता । सर्वथाप्यस्ति सांख्यतत्त्वेषु आर्थिकः कालसंग्रहः साक्षात्संग्रहाभावस्तु ज्योतिष्टोमादिवत् प्रकृतिपुरुषविवेकानुपयोगादित्यवगन्तव्यम् । तृतीयचतुर्थपक्षौ तु भवतो वैशेषिकपरिचयगन्धोऽपि नास्तीति प्रकटयतः । वैशेषिकग्रन्थेषु सर्वेष्वपि कालप्रकरणेषु तल्लक्षणस्य तत्साधकानुमानस्य च पर्याप्तत्वात् प्रमाणान्तराणि तु कालसाधकानि स्मृत्यैवोपन्यस्तानि तथा च तैत्तिरीया आरुणकेतुके मन्त्रसामनन्ति "स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् अनुमानश्चतुष्टयम् । एतैरादित्यमण्डलं सर्वैरेव विधास्यते" इति । तत्र स्मृति